

Фельбаба-Клушина Л. М. Рослинний покрив боліт верхів'я басейну р. Тиса (Українські Карпати) та флювіальна концепція його охорони. Монографія. – Ужгород : Піра, 2010. – 190 с.

В 2010 р. видана в світ за редакцією академіка НАН України К. М. Ситника монографія видатного дослідника Л. М. Фельбаба-Клушиної під назвою «Рослинний покрив боліт верхів'я басейну р. Тиса (Українські Карпати) та флювіальна концепція його охорони».

Добре відомо, що Українські Карпати, являються природним екокоридором між Південними та Західними Карпатами і відграють важливу функцію регулятора екологічного балансу як для України, так і для багатьох європейських країн. Незбалансоване природокористування призвело до глибоких порушень функції рослинного покриву, що проявилось природними катаклізмами у вигляді руйнівних повеней, зсувів на гірських схилах, водної ерозії ґрунтів, порушенням гідрологічного режиму басейнів рік, втратою водних ресурсів тощо. Це викликало необхідність розробки нових підходів до охорони рослинного покриву та відновлення його гідрологічних функцій.

Ріка Тиса є міжнародним водотоком і найбільшою притокою Дунаю. Саме у верхів'ях басейну цієї ріки, межі якого збігаються з адміністративними межами Закарпаття, формуються 30 % запасів водних ресурсів усього басейну. Завдяки цьому саме Закарпаття є найбагатшим на водні ресурси регіоном України. Великий рекреаційний потенціал та ключові запаси лісу підкреслюють його значущість для країни в цілому. Тому наукові розробки, що стосуються охорони рослинного покриву та відновлення його природних функцій є актуальними.

Монографія Л. М. Фельбаби-Клушиної присвячена розробці концепції охорони рослинного покриву басейнів гірських рік Український Карпат на прикладі верхів'я басейну р. Тиса.

У книзі висвітлені результати багаторічних міждисциплінарних досліджень, вдало поєднано широке коло питань з галузей гідрології, геоморфології, лісознавства, болотознавства, заповідної справи, фітоценології та синфітосозології. Такий комплексний підхід автора відповідає сучасним системним дослідженням і несе в собі високий потенціал біогеоценологічного підходу до розв'язання складних екологічних, біосферних та ноосферних проблем.

Основна ідея автора полягає у тому, що у басейнах гірських рік охорона природи і організація природокористування мають бути направлені на збереження та відновлення структури рослинного покриву, співвідношення природної рослинності усіх типів ландшафтів «гори-низовина» (особливо лісової та болотної), що забезпечить відновлення найважливішої функції лісу – регуляції гідрологічного режиму.

В структурному відношенні монографія містить п'ять основних розділів і висновки.

Перший розділ висвітлює природні умови української частини Карпатського регіону, серед яких враховуються геоморфологічні особливості будови річкових басейнів. Автором акцентовано увагу на тому, що наслідки сучасних змін клімату та антропогенних перетворень ландшафтів (меліорація, гідротехнічні споруди, вирубування лісів) нівелюють процеси утворення природних водойм, і відповідно – гідрофільної флори та рослинності.

У другому розділі проаналізовані та узагальнені причини та наслідки повеней у Карпатському регіоні. Зокрема переконливо показана роль вирубування лісу при формуванні повеней та деградації ґрунтового покриву.

У третьому розділі стисло і вичерпно надано характеристику географічного розповсюдження рослинного покриву Українських Карпат у цілому і Закарпаття зокрема, приведена їх порівняльна характеристика з аналогічними біогеоценозами Росії та Білорусії. Відмічена Всесвітня функціональна та історична цінність букових пралісів Закарпаття.

Однією з найактуальніших проблем сьогодення є руйнування ґрунтового покриву під гірськими лісами, що вирубуються, на цьому загострено увагу читачів. За допомогою лісогідрологічних показників – інтенсивність опадів, поверхневий стік, інфільтрація, показано негативний вплив лісогосподарської діяльності на гідрологічні функції гірських ґрунтів. Значне місце у цьому розділі відведено обзору наукових поглядів видатних вчених у галузі лісової гідрології – В. В. Рахманова, А. Г. Міховича, М. І. Львовича, О. В. Чубатого, Л. П. Травлєєва, В. І. Парпана, М. О. Воронкова та ін., на проблему ґрунтозахисної та гідрологічної ролі лісів у цілому в Україні і в Українських Карпат зокрема.

Висвітлена роль лісистості гірських водозборів у водоохоронних та водорегулюючих функціях лісів, а також вплив цього параметру на об'єм річкового стоку. Найважливішою та актуальною частиною цього розділу є гідрологічне районування гірських лісів Карпат, що виконане на основі аналізу геоморфологічних та мезокліматичних умов регіону. Зокрема виділено чотири гідрологічних райони, у межах яких відокремлено п'ять підрайонів. Наведені дані будуть дуже корисними при проведенні гідрологічного районування Карпатських лісів, а також прогнозуванні їхнього подальшого розвитку і розвитку екомереж в цілому.

Четвертий розділ є фундаментальним. Він складається з восьми підрозділів і містить результати власних емпіричних досліджень рослинного покриву боліт і водойм верхів'їв басейну р. Тиса.

З початку четвертого розділу наведено дуже цікавий історичний екскурс з досліджень рослинності Закарпаття у цілому і водно-болотної зокрема. Відмічено значний внесок у розвиток болотознавства таких видатних вчених як Є. М. Брадєс (розробила торфово-болотне районування України), І. М. Григор (виділив стадії розвитку лісових боліт) та ін. Відмічається внесок у охорону боліт Українського Полісся видатних українських вчених Ю. Р. Шеляг-Сосонка, Т. Л. Андрієвської, С. Ю. Поповича. Значний обсяг оглядової частини розділу присвячено вкладу іноземних дослідників у флористичні і фенологічні дослідження флори і рослинності боліт Українських Карпат. В цілому ця частина розділу являє собою вичерпний огляд флористичних досліджень і досліджень у галузі болотознавства на території Закарпаття.

Друга частина цього розділу містить всебічний і корисний огляд трансформації поглядів на поняття боліт як природного явища, а також інформацію про функціональну значимість боліт. Дуже цікавим і корисним є висновок автора про уточнення визначення поняття болото, в якому знайшли відображення особливості умов формування рослинних угруповань і процесів торфонакопичення. Ця інформація буде корисною не тільки фахівцям у галузі флористики, а й широкому колу фахівців, які працюють над гідрологічними проблемами. Крім цього наведений тут приклад вартісної оцінки боліт, а саме їх гідрологічної функції, безумовно можна пропонувати при визначенні відносин між суб'єктами природокористування.

У третій частині четвертого розділу наведено екологічний аналіз флори болотних екосистем по відношенню до умов зволоження. На основі фітосозологічного аналізу визначені 200 видів судинних рослин боліт і заболочених екоотопів, які потребують охорони. Аналогічний аналіз проведено і для бріофлори Закарпаття.

Акцентовано увагу на тому, що гідрофільна флора складається переважно з гемістенотопних і стеноотопних видів за відношенням до гідрологічного режиму, що

підкреслює її вразливість до змін цього екологічного фактора. Созологічний аналіз показав, що найменше 37 % видів гідрофільної флори потребують охорони. Разом з тим 56 % синтаксонів, якими представлена рослинність боліт і водойм Закарпаття, теж є рідкісними і вразливими і потребують охорони. Показано, що у межах цієї відносно невеликої території до цього часу збереглася значна різноманітність синтаксонів болотної і водної рослинності, яка представлена 11 класами і 120 асоціаціями. Разом з тим відмічено, що болотні і водні екосистеми природного походження здебільшого є лише «уламками» раніше широко представлених екосистем у цьому регіоні.

Дуже важливими є висновки про динаміку рослинності боліт і водойм регіону досліджень, при цьому підкреслено, що болотна рослинність зазнала найглибших змін поміж інших типів рослинності Закарпаття. У гірській частині регіону досліджень на оліготрофних і мезотрофних болотах спостерігається зникнення окремих оліготрофних і мезотрофних видів. Автор зазначає, що процеси фрагментації та інсуляризації болотної рослинності, спрощення ценотичної структури тощо, які спостерігаються у досліджуваному регіоні, характерні для болотних екосистем усєї Європи, а в Українських Карпатах вони знаходяться на межі їх повного перетворення в рослинність інших типів організації (лучну і лісову). Лише у верхньому лісовому поясі та у високогір'ї зберігаються процеси розвитку боліт із евтрофної стадії до оліготрофної, тоді як у нижньому лісовому поясі вони утруднені, а на низовині та в передгір'ї не спостерігаються. Наголошено, що перелік синтаксонів повітряно-водної рослинності поповнюють галофітні угруповання, що пов'язано з частим і тривалим пересиханням водойм, яке спостерігається впродовж останнього десятиріччя.

П'ятий розділ присвячений обґрунтуванню нової наукової концепції охорони рослинності у верхів'ї басейну р. Тиса. На основі досліджень рослинності екосистем з надлишковим зволоженням автор робить висновок, що їх охорону можна забезпечити лише зберігаючи чи відновивши процеси заболочення і відновлення гідрологічного режиму території.

Провівши аналіз розвитку природоохоронних концепцій, суть яких полягає у збереженні біорізноманітності, автор зробила висновок, що у верхів'ях гірських рік найголовнішим завданням є відновлення функціонального ядра рослинного покриву, що у свою чергу забезпечить збереження і відновлення усіх типів оселищ рослин і тварин.

Сформована автором концепція охорони рослинного покриву верхів'їв гірських річок, спирається на загальні особливості гірських флювіальних (басейнових) екосистем. Це безумовно є найважливішим теоретичним аспектом монографії. Суттю флювіальної концепції, що пропонується є відтворення природного розвитку екосистем водотоків, водойм, боліт і заплавних комплексів. Важливо, що для реалізації концепції автором пропонується втілення низки заходів, які б сприяли її проведенню.

Іншим важливим теоретичним аспектом цієї монографії є пропозиція щодо віднесення верхів'їв водозборів гірських рік до об'єктів вищої соціологічної цінності так як на них формується основна частина запасів чистої води.

Враховуючи особливості досліджуваного регіону, його екологостабілізуючу функцію та наявність рекреаційних ресурсів, автор пропонує надати йому статус Території Особливого Екологічного режиму, де має забезпечуватися збалансоване природокористування та ефективне ресурсозбереження. Монографія Л. М. Фельбаба-Клушиної «Рослинний покрив боліт верхів'я басейну р. Тиса (Українські Карпати) та флювіальна концепція його охорони» являється прикладом ретельних досліджень, які повністю відповідають всебічному системному підходу, побудованому на біогеоценологічній основі. Монографічна праця написана на обґрунтованій науковій

та естетичній основі. Вона зразково ілюстрована прекрасними, дуже гарними фотографіями з логічно пов'язаними з переходами від однієї наукової концепції до іншої, що викликає повчальний інтерес у читача.

Монографію можна рекомендувати працівникам заповідників, як навчальний посібник для викладачів середніх спеціальних навчальних закладів, студентам, аспірантам біологічних, географічних, природознавчих факультетів університетів та інших вищих навчальних закладів, науковцям та широкому колу любителів природи, які мають інтерес до збереження, відновлення та розумного використання багатства рідної природи.

*Н. А. Білова,
доктор біологічних наук, професор,
завідувач кафедрою товарознавства і експертизи
Академії митної служби України*

*О. В. Котович,
кандидат біологічних наук,
доцент кафедри геоботаніки,
грунтознавства та екології
Дніпропетровського національного
університету ім. О. Гончара*